

Müldner-Nieckowski Piotr

Frazeologia poszerzona. Studium leksykograficzne

Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2005. s. 223-245.

Rozdział VI

Indeks w leksykonie frazeologicznym

Wprowadzenie

Termin „indeks” (z łac. *indicare* 'wskazywać') ma dwa znaczenia: 1) wskazówka, odnośnik i 2) zbiór wskazówek odsyłających, sk o r o w i d z¹. W tym rozdziale będę się posługiwał znaczeniem drugim.

Indeks jako zestawienie wskazówek jest częścią aparatu informacyjnego książki, który prócz tego zawiera przypisy, zestawienia bibliograficzne, apendyksy, noty wydawnicze. Leksykony, encyklopedie i inne książki wyliczające mają zwykle budowę konkordancyjną, na ogół opartą na porządku alfabetycznym, są więc z zasady w pewien sposób uporządkowane. To jednak w wielu wypadkach nie wystarcza, bo niedostatki informacji o zawartości słownika odczuwa każdy, kto orientuje się w materii dzieła mniej niż autor. Indeks jest jednym z najlepszych mechanizmów systemu informacyjnego, dlatego warto poświęcić mu więcej uwagi.

Nie jest to zagadnienie jedynie techniczne. Indeksy do książek niesłownikowych mogą być bez wysiłku sporządzane po zamknięciu prac nad tekstem. Zasady ich wykonywania od dziesięcioleci są dobrze znane i nie wymagają nowych opracowań. Natomiast indeksy słownikowe nadal stanowią problem teoretyczny, ponieważ mają funkcje bardziej rozbudowane i są zależne od koncepcji autorskich. Hasła indeksu są częścią haseł merytorycznych bardziej niż się wydaje. Z jednej strony pomagają autorom w panowaniu nad leksyką, którą słownik zawiera, umożliwiają poprawne układanie siatki haseł i wielokrotną kontrolę tego układu, ale także wpływają na konstrukcję haseł i nawet artyku-

¹ Norma ISO 999, ustanowiona w 1966 r., z późniejszymi zmianami, definiuje indeks jako „wykaz, który zawiera usystematyzowane wskazówki co do informacji występujących w tekście, bazie danych albo innym zbiorze, i który ma za zadanie umożliwienie użytkownikom szybkiego i skutecznego odnajdowania tych informacji” (tłum. P.M.N.).

łów hasłowych. Z drugiej mają za zadanie oprowadzanie użytkownika po dużej liczbie szczegółów, i to w taki sposób, żeby ten mógł łatwo i szybko wiązać je w informacyjną całość. Ponieważ konstrukcja indeksu leksykonu zależy od doboru, budowy i porządku artykułów hasłowych, powinna być planowana już na etapie racjonalizacji bazy leksemów, przed przystąpieniem do ostatecznego formowania tekstu głównego. Stworzenie przydatnego zbioru odsyłaczy wymaga pragmatycznego układu artykułów hasłowych, jednolitej budowy haseł i stosowania technik sprawdzających.

Odsyłacze stanowiące treść indeksu mogą znajdować się w zwartym bloku dodatku do książki albo występować jako zbiór rozmieszczony w tekście głównym zgodnie z logiką kontekstów lub struktury hierarchizującej. W wersji elektronicznej dostęp do odsyłaczy jest realizowany przez hipertekstowe menu, wyposażone w (zazwyczaj) podwójny mechanizm przeszukiwania, który składa się z przeglądalnego zbioru słów kluczowych i szukacza śródtekstowego.

Słowniki wyrazów z reguły nie wymagają indeksu osobnego (zewnętrznego), ale nawet i w nich obecność indeksu wewnątrztekstowego wydaje się niezbędna. Nie można zakładać, że książka będzie wykorzystywana jednostronnie przez otwarcie tomu tylko na konkretnym haśle. Hasło i tekst artykułu hasłowego mogą zawierać elementy, których bez specjalnych wskazówek odszukać się nie da. Ważne składniki drugiego rzędu są porozrzucane po całym dziele. Indeks wewnątrztekstowy sygnalizuje merytoryczne powiązanie różnych jednostek hasłowych i artykułów. W tym leksykony wyrazów są podobne do frazeologicznych.

Słowniki frazeologiczne mają jednak większe wymagania. Jednostki leksykalne w nich zawarte są zbudowane z co najmniej dwóch składników. Alfabetyczny ciąg artykułów nie pełni tu funkcji skorowidza, tym bardziej że komponenty frazeologizmów w wielu wypadkach są nieprzestawialne i pierwszym brany w sortowaniu elementem takiej jednostki mógłby być wyraz nieznaczący. Co prawda powstaje wówczas jakiś porządek, lecz z punktu widzenia odbiorcy mechaniczny, który sprawia wrażenie niedostępnego chaosu.²

Problem ten rozwiązuje się dwufazowo. Faza pierwsza polega na grupowaniu związków frazeologicznych w układzie gniazdowym według przemysłanego kryterium. Inne konstrukcje tekstu głównego zawodzą. Nazwy gniazd odpowiadają powtarzalnym komponentom podporządkowanej grupy frazeologizmów³, rzadziej polu semantycznemu, które dane związki reprezentują⁴.

² Przykładem słownika dobrego merytorycznie, ale z „chaotycznym układem alfabetycznym”, zakłócającym odbiór, jest: Głowińska 2001.

³ Taki układ zastosował Antoni Krasnowolski w pierwszym polskim słowniku frazeologicznym (Krasnowolski 1898), w czym jest naśladowany również i obecnie.

⁴ Tak są konstruowane słowniki tzw. tematyczne.

Dopiero gniazda są jednostkami, które alfabetycznie układa się w książce. W drugiej fazie ustala się strukturę informacji o systemie gniazd i ich zawartości. Podobne układy stosuje się także w innych rodzajach słowników.

Sposoby przeszukiwania słownika

Niezależnie od celu przeszukiwania użytkownik wybiera jedno z dwóch kryteriów: kształtowo-syntaktyczne albo semantyczne, a obydwa prowadzą do wyznaczania słów kluczowych, tak jak np. w katalogach bibliotecznych. Szukający nie napotyka trudności, jeśli zna poszukiwany frazeologizm. Wtedy wystarczy, że jako klucza użyje jednego z komponentów wyrażenia. Dlatego słowa kluczowe indeksu standaryzuje się ze względu na formę gramatyczną, nadając mu postać leksemu. Użytkownik poszukuje słowa kluczowego w tekście głównym na podstawie wskazówek edytorskich (układ alfabetyczny, żywe paginy, znaki graficzne) albo w indeksie, ale w drugiej kolejności.

Jeżeli użytkownik nie zna wyrażenia, którego poszukuje, musi obmyślić słowo kluczowe na podstawie osobistych zasobów słownikowych, wspierając się intuicją semantyczną. Jest skłonny użyć go w postaci gramatycznie standardowej. Posługuje się własną synonimią, intuicyjnie wywołuje znaki, mniej czy bardziej trafne odpowiedniki, wskazujące spodziewaną syntagmę lub frazeologizm przez znaczenie. Tekst główny jest wtedy do szukania mało przydatny, czytelnik będzie się odwoływał raczej do indeksu.⁵ Tak postępuje większość użytkowników. Są ten opieram badaniu zapisów poszukiwań w *Lekarskim Poradniku Językowym*⁶ (2003 r., liczba odwiedzających 150 tys.), w którym zainstalowany program *Szukacz* notował słowa wpisywane przez szukających w wieku powyżej 15 roku życia, a po znalezieniu szukanego elementu łączył te słowa w bloki, które następnie poddano analizie. Na 1600 poszukiwań 1300 było skutecznych, z których tylko niewiele ponad 400 było trafnych natychmiast ze względu na właściwie użyty wyraz (mniej niż jedna trzecia). Pozostałe poszukiwania opierały się na słowie dobranym intuicyjnie na podstawie znaczenia. Podobne wyniki uzyskano w serwisie *Frazeologia.pl*⁷ (2004, 110 tys. odwiedzających), ale na mniejszym materiale (120 poszukiwań). Nawet jeśli użytkownik dysponuje małą wiedzą językową, nie mamy podstaw, żeby uważać go za osobę nieinteligentną albo pozbawioną instynktu rozwiązywania problemów.⁸

⁵ Jeśli indeks nie występuje, użytkownik może zrezygnować z korzystania ze słownika.

⁶ www.bibl.amwaw.edu.pl/lpj.

⁷ www.frazeologia.pl.

⁸ Wniosek ten jest przeciwny opinii P. Żmigrodzkiego (2003, s. 183).

Typy konstrukcji indeksu⁹

W słownikach spotykamy:

- 1) **indeksy sprawozdawcze**, które działają podobnie jak spis treści i występują w trzech odmianach: (1a) **prostej** i (1b) **rozumowanej**, (1c) **krzyżowej**, a ta ostatnia w wersjach **krzyżowej przestawnej** i **krzyżowej zredukowanej**,
- 2) **indeksy objaśniające** (semantyczne, pojęciowe, definicyjne, tematyczne), które mają istotny wpływ na rozumienie treści dzieła i występują w dwóch odmianach: (2a) **jednokierunkowej** i (2b) **dwukierunkowej** (wzajemnej),
- 3) **indeksy wielokrotne** (redundancyjne),
- 4) **indeksy wewnątrztekstowe** (indeksy porównawcze, odsyłacze wewnątrztekstowe), a wśród nich **indeksy wewnątrztekstowe nawrotne**,
- 5) **konkordancje**.

Indeksy mogą być stosowane w różnych kombinacjach. Wszystkie są wykazami, które zawierają wiersze w postaci par członów sterujących. Lewe i prawe człony sterujące wiersza indeksu są w podanych wzorach oddzielone strzałkami „→” lub „↔”. Pierwszy człon jest elementem poszukiwanym, drugi odsyłaczem.

*

Ad 1. Odmiana **prosta** skorowidza sprawozdawczego i **jednokierunkowa** objaśniającego ma wiersze w postaci:

(1a), (2a)

$$K \cap \rightarrow \{W_1, \dots, W_n\}$$

gdzie K – słowo kluczowe, pierwszy człon sterujący, \cap – nieprzestawialność szyku członów sterujących, \rightarrow – kierunek wskazywania, W – wskaźnik¹⁰, element drugiego członu sterującego, n – liczba wskaźników.

Na przykład (liczby oznaczają numery stron słownika):

miednica – 11, 22, 24, 60, 110, 112, 312

Fritz – 33, 72, 73

⁹ Niektóre wersje indeksów i ich typografię ogólnikowo omawia polska norma PN-78/N-01222/06.

¹⁰ Wskaźnik indeksowy jako składnik członu sterującego może zawierać odpowiednio zestawione informacje albo jedną z nich: wyraz, numer strony, identyfikator graficzny itp.

Indeks prosty może nie występować jako osobny blok tekstu. Jest wówczas włączony do tekstu głównego przez wstawienie między artykuły zgodnie z ustalonym porządkiem, zwykle alfabetycznym. Wadą konstrukcji międzyartykułowej jest niemożność przeglądania indeksu jako zbioru haseł pomocniczych i analizowania zależności semantycznych, łączliwości wyrazów i siatek frazeologicznych. Zaletą jest stworzenie jednorodnego graficznie układu artykułów hasłowych. W tej wersji indeks przyjmuje następującą postać wierszy sterujących:

...
trumna *zob.* (ostatni) gwóźdź do trumny.¹¹
 ...

Jeżeli w pierwszym członie sterującym odsyłaczy występują jednostki wielowyrzowe lub wyrazy dające się określić dodatkowymi wyrazami precyzującymi zakresy pojęciowe, stosuje się skorowidz **rozumowany**, który jest rozwinięciem prostego i ma postać wierszy:

(1b)

$$\begin{aligned} & K \cap \rightarrow \{W_1 \dots W_u\} \\ [K] P' \cap \rightarrow \{W_1 \dots W_w\} \\ [K \square P] P \square \square \square \{W_1 \dots W_x\} \\ & \dots \\ [K \wedge P'] P^n \cap \rightarrow \{W_1 \dots W_z\} \end{aligned}$$

gdzie K – klucz, słowo kluczowe, P – określenie lub dopełnienie, [...] element w nawiasach zastępowany w druku przez myślник lub inny znak powielania, \cap – nieprzeznaczalność szyku członów sterujących, \rightarrow – kierunek wskazywania, \wedge – oraz, W – wskaźnik, element drugiego członu sterującego, n, u, \dots, z – liczba wskaźników.

Na przykład:

miednica 22
 – anatomia 60
 – – człowiek 110
 – – koń 112
 – kształt 11, 112
 – naczynie 24, 312
Fritz, Kohmann 33
 – imię męskie 72
 – Fryderyk 73

¹¹ Przykład z: Głowińska 2001.

Odmianą skorowidza sprawozdawczego jednostek wielowyrzawych jest indeks **krzyżowy**, w którego parach sterujących odsyła się od podanego wyrażenia x do form odpowiadających jego funkcji pojęciowej $y = \varphi(x)$. Pary sterujące występują zwykle dwukrotnie, przy czym druga jest podana w porządku odwrotnym (co daje „skrzyżowanie komponentów”). Człony sterujące mogą odsyłać nie tylko do artykułów hasłowych tekstu głównego, ale także do wierszy samego indeksu:

(1c)

$$\begin{aligned} F^1 &\rightarrow [F^2 = \varphi(F^1)] + W_2 \\ F^2 &\rightarrow [F^1 = \varphi(F^2)] + W_1 \end{aligned}$$

gdzie F – wyrażenie, \rightarrow – kierunek wskazywania, W – opcjonalny wskaźnik odsyłający do tekstu głównego.

Ten sposób informowania najczęściej widuje się w indeksach pojęciowo mieszanych – historycznych, geograficznych, przedmiotowo-osobowych, bibliograficznych. Na przykład w niektórych wykazach piśmiennictwa tytuły dzieł odsyłają do nazwisk autorów i odwrotnie. W słownikach frazeologicznych ten sposób może mieć zastosowanie, kiedy autor onomazjologicznie grupuje hasła za pośrednictwem indeksu (por. dalej: indeksy tematyczne, zastosowanie kwalifikatorów).

Jedną z postaci indeksu krzyżowego jest zbiór par sterujących, w których wykorzystuje się przestawność wyrazów (**indeks krzyżowy przestawny**). Wiersz indeksu odsyła do wyrażenia, które w hasle ma przestawione wyrazy tak, żeby na pierwszym miejscu znajdowało się słowo kluczowe. Jest ono znakowym zastępnikiem funkcji pojęciowej. Ze względu na ciągłość wielu idiomów, indeks krzyżowy przestawny w słowniku frazeologicznym nie ma zastosowania.

Na przykład:

Jan Kowalski \rightarrow Kowalski Jan
kolumna Trajana \rightarrow Trajana kolumna
toskański porządek \rightarrow porządek toskański (*archit.*)
Vasco da Gama \rightarrow Gama Vasco, da

Wiersze można umieszczać bezpośrednio w tekście głównym słownika, między artykułami właściwymi. Ma to zastosowanie głównie w encyklopediach, ale jest spotykane także w słownikach.

Jeśli w całym dziele konsekwentnie stosuje się zasadę podawania szyku przestawnego wyrażen hasłowych i zamiast funkcji pojęciowej wykorzystuje komponent umieszczony na pierwszym miejscu ciągu wyrazów, to wskaźniki odsyłające zwykle się pomija. Użytkownik łatwo się orientuje, że wyrażen należy szukać za pomocą słów kluczowych, którymi są wyrazy określające (kolumna Trajana; wyraz określający: Trajan), ponieważ to one precyzują znaczenie terminów. Można zrezygnować z umieszczania odsyłaczy i w tekście głównym podawać hasła z wyrazami określonymi na początku. Tę wersję nazwiemy **indeksem krzyżowym zredukowanym** (ukrytym).

Na przykład:

Trajana kolumna – monumentalny pomnik rzym. w formie wolno stojącej kolumny (wys. 39,83 m), na cokole, usytuowany na Forum Trajana w Rzymie 103-113 z okazji...¹²

*

Ad 2. W indeksach **objaśniających**, w których występuje gotowa informacja semantyczna, sterowanie odbywa się **jednokierunkowo** (zgodnie ze wzorem 2a) albo **dwukierunkowo** za pomocą co najmniej jednej pary, w skrajnych przypadkach permutacyjnie. Składniki każdej pary wzajemnie wskazują pola znaczeniowe. Wiersze indeksu mają postać:

(2b)

$$\begin{aligned} K_A + (W_1 \dots W_V) &\leftrightarrow \{[K_B + (W_1 \dots W_S)] \dots [K_Z + (W_1 \dots W_T)]\} \\ K_B + (W_1 \dots W_U) &\leftrightarrow \{[K_A + (W_1 \dots W_V)] \dots [K_Z + (W_1 \dots W_W)]\} \\ &\dots \\ K_Z + (W_1 \dots W_W) &\leftrightarrow \{[K_A + (W_1 \dots W_X)] \dots [K_{Z-1} + (W_1 \dots W_Y)]\} \end{aligned}$$

gdzie K – klucz, słowo kluczowe, \leftrightarrow – wskazywanie dwukierunkowe, W – wskaźnik, A...Y – liczba elementów.

W indeksie tego typu słowa kluczowe odgrywają rolę wskazówek semantycznych, ponieważ za pośrednictwem wyrazów docelowych, umieszczonych w polach semantycznych, odsyłają do całych pól, a następnie domen określonych przez nazwę gniazda, a ponadto do pól sąsiednich, jeśli w gnieździe takie występują. W ten sposób indeks objaśnia zakresy semantyczne i pozwala ukon-

¹² Przykład z: *Nowa encyklopedia powszechna PWN* 1997, t. 6, s. 435.

kretniać je semazjologicznie. Użytkownik nie musi znać tych mechanizmów. Siła wskazywania polega tu na aktualizowaniu się wyrazów lub wyrażeń w obecności podzbioru należącego do tego samego pola i także – szerzej – do całej domeny, ale pod warunkiem że przynajmniej jeden składnik analizowanego podzbioru jest już czytelnikowi znany. Jeśli nie, wydobędzie tylko ten leksem, który jest homografem słowa kluczowego, i przypisze mu odpowiednie znaczenie – w słowniku synonimów bliskoznaczne, w słowniku antonimów przeciwstawne. Jednak nawet w tej sytuacji słownik będzie pełnił funkcję pedagogiczną, która uczy nowych słów i ich znaczeń przez oddziaływanie kontrastywne.

Ad 3. Indeks wielokrotny jest wykorzystywany w słownikach, które obok pojedynczych wyrazów podają także związki wyrazowe, np. nazwiska wraz z imionami, frazeologizmy, cytaty. Od odmiany krzyżowej skorowidza sprawozdawczego różni się tym, że wykorzystuje wszystkie istotne wyrazy składowe wszyst-

znośnie 3157	str. 869	rozumiałość 3173
<p>znośnie 3157 niedokuczliwie, spokojnie, do zniesienia,</p> <p>zobowiązać się 3159 zapewniać, (przy)obiecać, dać słowo, <i>jak Boga Kocham</i> ♦ przyrzec, ślubować, (po\za)przysiąc, poprzysięgać, robić nadzieję,</p> <p>zorganizować 3161 (z)mobilizować, sformować (się), skoszarować,</p> <p>zostawić ślad 3163 unieśmiertelnić się, uwiecznić się, rozślawić się, upamiętnić się, zostawić coś po sobie, przejść do historii, <i>iks wiecznie żywy</i> ♦ wejść na stałe do obiegu, trwale oddziaływać, odcisnąć (się), odgnieść (się),</p> <p>zrabować 3165 zabrać, odebrać właścicielowi, (o\za)grabić, (ob)rabować, kaperować, wydrzeć ♦ odrzeć z, odzierać z, obrać do gołej skóry, obdzierać, obskubać,</p>	<p>3158 nieznośnie dokuczliwie, irytująco, nie do zniesienia, nie do wytrzymania ♦ męcząco, dolegliwie, irytująco,</p> <p>3160 uchylać się unikać dawania obietnic, nie być pewnym, <i>sam nie wiem, niczego nie obiecuję, nie chcę ci robić nadziei</i>,</p> <p>3162 rozformować jednostkę (z)demobilizować, rozpuścić, rozwiązać, spieszycić,</p> <p>3164 przebrzmieć przycichnąć, pójść w niepamięć, odejść w zapomnienie, przeżyć samego siebie, <i>kto dziś pamięta</i> ♦ wyjść z użycia, <i>nie ma śladu po</i>,</p> <p>3166 zabezpieczyć odzyskać, odebrać złodziejowi, rekwirować, sekwestrować, opieczetować, oplombować, poaresztować, obłożyć aresztem, kłaść areszt ♦ zlicytować, (po\z)konfiskować,</p>	
<p>indeks</p>	<p>uwijaćniać ↔ <i>poślaniać</i> 1568 uwidocznic ↔ <i>przysłonic</i> 1929 uwidocznic się ↔ <i>przepasć jak kamień w wodę</i> 1319 uwiecznic ↔ <i>przeświecić film</i> 2610 uwiecznic się ↔ <i>uleciało z pamięci</i> 2556 uwiecznic się ↔ <i>odejść w zapomnienie</i> 3164 uwiecznienie ↔ <i>rozkład</i> 2053 uwiedzenie ↔ <i>impotencja</i> 2152 uwielbiać ↔ <i>nienawidzić</i> 796 uwielbienie ↔ <i>szykanowanie</i> 977 uwielokrotnic ↔ <i>zredukować</i> 3143</p>	

Ryc. 16. Indeks objaśniający *Słownika antonimów*¹³.

¹³ Dąbrówka, Geller 1995.

kich wykazywanych wyrażeń, jest więc z zasady **redundancyjny**. Zawiera gniazda, których nazwy są leksemami i które odpowiadają komponentom powtarzającym się w wykazywanych w grupach wyrażeniach. Wszystkie istotne wyrazy każdego wyrażenia mają homograficzne odpowiedniki w nazwach gniazd. Nazwy te z kolei odpowiadają hasłom słownika wyrazów. To powoduje wystąpienie danego wyrażenia w indeksie tyle razy, ile zawiera ono słów. Indeks ten często łączy cechy **zbioru odsyłaczy** i **konkordancji** (patrz dalej). Jego jednostki są zbudowane następująco:

(3)

$$\begin{aligned} X &\rightarrow \{(A + B + \dots + x), (C + D + \dots + x), \dots (E + x + \dots + F)\} \dots \\ Y &\rightarrow \{(A + B + \dots + y), (C + D + \dots + y), \dots (E + y + \dots + F)\} \end{aligned}$$

gdzie X, Y – nazwy gniazd, x, y – nazwy gniazd występujące w wyrażeniach, \rightarrow – kierunek wskazywania.

*

Ad 4. Indeks wewnątrztekstowy¹⁴ (indeks porównawczy, odsyłacze wewnątrztekstowe), jest zbiorem par, które znajdują się w tekście artykułów hasłowych albo między tymi artykułami, są więc rozrzucone w tekście słownika. Pary sterujące mają tu konstrukcję:

(4)

$$[E_1 \dots E_m] [\rightarrow] p \cap \rightarrow \{W_1 \dots W_n\}$$

gdzie [...] – składniki kluczowe domyślne, wynikające z kontekstu, we frazie odsyłacza nieujawniane, E – element kontekstowy, jednostka zawarta w treści artykułu, \rightarrow – kierunek wskazywania, p – znak określający rodzaj odsyłania, np. „patrz”, „porównaj”, odpowiednik strzałki w innych typach indeksu, \cap – nieprzystawialność szyku członów sterujących, W – wskaźnik, m, n – liczba elementów.

Odsyłacze wewnątrztekstowe mają sens tylko wtedy, kiedy służą porównaniu lub poszerzaniu konkretnej informacji. Są strukturalnie podobne do zwykłych przypisów, w których się komentuje, wyjaśnia, uzupełnia lub dokumentuje określony fragment tekstu, ale mają mniejszy zakres zadań.

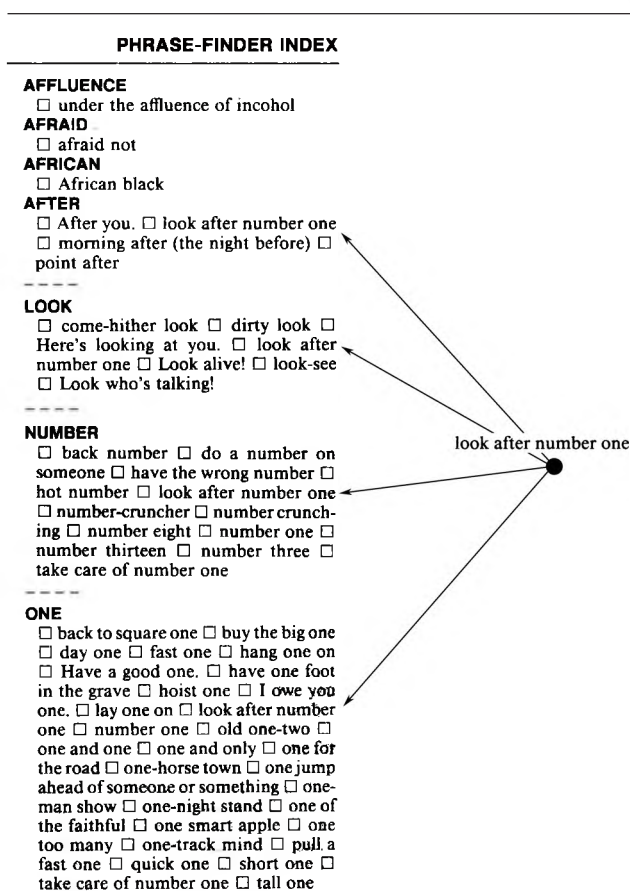
¹⁴ W komputerowej bazie artykułów hasłowych powinna znajdować się procedura roboczego zestawiania indeksu wewnątrztekstowego. Na jej algorytm (komparator) składają się: (1) filtrowanie rekordów, w których znajdują się pary informacji indeksowych, (2) zestawianie rekordów odfiltrowanych z rekordami wyznaczanymi przez człony sterujące. Program taki umożliwi sprawdzenie, czy istnieją jednostki, do których kierują odsyłacze, czy odsyłanie jest celowe i czy odsyłacz ma odpowiednią formę.

Na przykład:

rzecz jasna – oczywistość; oczywiście, naturalnie (*por. jasna rzecz 2*),

gdzie członem pierwszym (kontekstowym) jest cały artykuł, znakiem określającym rodzaj odsyłania *p* jest skrót *por.* (porównaj), a członem drugim (wskazującym) tekst, który występuje po *p*.

Odsyłacz ten w zamyśle autora może znaczyć: 'Proszę zobaczyć na stronie drugiej, jakie w takim razie cechy semantyczne ma wyrażenie, w którym te same komponenty są ułożone w odwrotnym porządku'. Warto zwrócić uwagę na ściśle powiązanie odsyłacza z kontekstem i jednocześnie z wiedzą pozabazową, którą leksykograf chce dodatkowo przekazać czytelnikowi. Tworzenie in-

Ryc. 17. Indeks wielokrotny z konkordancją związków frazeologicznych w *Dictionary of American Slang*¹⁵.

¹⁵ Spears 1991.

deksu tego rodzaju przez automat programowy czy nawet doświadczonego indeksera¹⁶ jest niemożliwe, jest to czynność typowo autorska.

Odmianą indeksu wewnątrztekstowego jest **indeks nawrotny**, który można stosować w słownikach o krótkich artykułach hasłowych, tak zwanych dwustronnych. Typowym przykładem takiego leksykonu jest słownik skrótów (skró-tów i skrótowców), w którym użytkownik szuka zarówno rozwiązania skrótów, jak i sposobu skracania wyrazów lub wyrażień. Artykuły podstawowe mają budowę „hasło – rozwiązanie (ew. z krótką eksplikacją)”, np. *PW – Polska Walcząca (II w. św.)*. Pozwalają one na rozwiązywanie skrótów. Do realizacji drugiego zadania (skracania) potrzebne jest odwrócenie artykułu podstawowego do postaci artykułu wtórnego, np. *Polska Walcząca* → *PW*. Jeśli użytkownik znajdzie taki artykuł, a będzie chciał dowiedzieć się czegoś więcej, może – kierowany przez strzałkę – nawrócić do artykułu podstawowego i odczytać jego treść. Artykuły podstawowe i wtórne można przemieszać, sortując wszystkie alfabetycznie. Indeks zostanie wbudowany do tekstu. Tak został skonstruowany *Wielki słownik skrótów i skrótowców*¹⁷ (rycina 18).

*

Ad 5. Konkordancją w słowniku nazywamy pojęciowy (domenowy) wykaz wyrazów, związków wyrazowych, tekstów, nazwisk, dat itp. Wiersz konkordancji ma postać:

(5)

$$X \cap \rightarrow \{A, B, \dots Y, Z\}$$

gdzie *X* – znak pojęcia, \cap – nieprzestawialność szyku członów sterujących, \rightarrow – kierunek wskazywania, *A ... Z* – wyrażenia odpowiadające pojęciu.

Na przykład:

druk – CMYK, matryca, offset, poligrafia, typografia
drzewo – akacja, dąb, lipa, owocowe, wiaz

¹⁶ *Indekser* (ang. *indexer*) – osoba, która zawodowo zajmuje się tworzeniem indeksów w książkach. Jest to specjalność redaktorska, która odgrywa coraz większą rolę w edytorstwie zachodnim. W 1968 powstało American Society of Indexers, które obecnie ma liczne odpowiedniki w innych krajach.

¹⁷ Müldner-Nieckowski 2007.

Odmianą konkordancji jest wykaz, w którym wyrażenia drugiego członu sterującego są opatrzone wskaźnikami odsyłającymi do konkretnego miejsca w tekście (por. *ad 3.*):

(5a)

$$X \cap \rightarrow \{A [W_1], B [W_2], \dots Y [W_{n-1}], Z [W_n]\}$$

gdzie X – znak pojęcia, \cap – nieprzestawialność szyku członów sterujących, \rightarrow – kierunek wskazywania, $A \dots Z$ – wyrażenia odpowiadające pojęciu, W – wskaźnik.

Na przykład:

druk – CMYK 111, matryca 113, offset 108, poligrafia 85, typografia 107
drzewo – akacja 32, dąb 28, lipa 41, owocowe 44-60, wiaź 42

Warstwy i poziomy informacyjne słownika

Wartość informowania o treści słownika można docenić, kiedy się analizuje systemy najbardziej rozbudowane, a do takich należą indeksy objaśniające. Indeksy te muszą być stosowane przez autorów słowników pojęciowych, na

f.i.w. <i>ang. franco into wagon, franko</i> na platformę	fizyczno-chemiczny → fiz.-chem.
Fixed and Exchangeable Disc Storage → FEDS	fizyczno-matematyczny → fiz.-mat.
fixed-point → fp, FP	fizyczny → fiz.
FIZ <i>niem. Fachinformationszentrum,</i> Centrum Informacji Specjalistycznej	fizyk → fiz.
fiz. fizyczny fizyk fizyka	fizyka → fiz.
fiz. atom. fizyka atomowa	fizyka atomowa → fiz. atom.
	fizyka atomowa, molekularna i optyczna → FAMO
	fizyka jądrowa → fiz. jądr.

Ryc. 18. Indeks wewnątrztekstowy nawrotny w *Wielkim słowniku skrótów i skrótowców*¹⁸.

¹⁸ Müldner-Nieckowski 2007.

przykład synonimów i antonimów. Do stworzenia kompletnej informacji semantycznej w takich zbiorach nieodzowne jest wiązanie znaczeń leksemów w książce odległych.

Słowniki semantyczne, zwane także tezaurusami albo słownikami pojęciowymi, ze względu na sposób informowania funkcjonują w dwóch warstwach. Warstwę pierwszą stanowią leksemy (hasła) pierwotne. Warstwę drugą ich odpowiedniki – w słowniku synonimów bliskoznaczne, w słowniku antonimów przeciwieństwa.

Warstwy funkcjonują na kilku poziomach. Na poziomie najwyższym znajdują się duże (nadrzędne) pola semantyczne opisane przez nazwy gniazd. Na poziomach niższych występują wyrazy i wyrażenia o małym polu semantycznym.

W konstruowaniu skomplikowanego strukturalnie i kompletnego informacyjnie, ale łatwego w odbiorze indeksu najdalej poszli Andrzej Dąbrówka, Ewa Geller i Ryszard Turczyn¹⁹, którzy rozważyli stosunkowo małą skuteczność indeksowania w innych słownikach synonimów²⁰. Zbiór kompletnych gniazd jest planowany tak, żeby już w fazie układania zapewniał funkcje indeksowe. Hasła są drzewiasto grupowane w podgniazdach jako bloki różniące się zakresami semantycznymi i oznaczone identyfikatorami literowymi (*a, b ... z*). W ten sposób jednostka leksykalna jest przypisana do oznaczonej numerem nazwy tego gniazda i jednocześnie do oznaczonego literą podgniazda. Zawarte w gnieździe wyrazy i wyrażenia mają więc z góry wyznaczone odnośniki kodowe i obydwie działają w parach sterujących w indeksie drukowanym obok tekstu głównego.²¹ Działanie to ma charakter zarówno mechaniczny (sterowanie przez identyfikator numerowy i literowy), jak i semantyczno-syntaktyczny (sterowanie przez identyfikator wyrazowy).

W *Słowniku antonimów*²² gniazdom typu *recto* (na wprost) towarzyszą w tekście gniazda *verso* (o znaczeniu odwrotnym lub przeciwnym), są w ła-

¹⁹ Dąbrówka, Geller, Turczyn 1993, Dąbrówka, Geller 1995. Ponieważ byłem redaktorem *Słownika antonimów* (1995), mogłem obserwować trudną technikę tworzenia dwustronnego indeksu typu 2, wzór 2b. Dla frazeologa szczególnie wartościowym doświadczeniem było indeksowanie związków wyrazowych, a ściśle wyznaczanie ich zakresów semantycznych, do których odnosiły się hasła indeksu.

²⁰ Np.: *Słownik wyrazów bliskoznacznych* 1987. Indeks do tego słownika jest tak skonstruowany, że użytkownicy z trudem się domyślają, na podstawie jakich wartości i do jakich jednostek odsyła, a ponadto nie obejmuje całości materiału leksykograficznego.

²¹ Konstrukcja ta wraz z różnicowanym semantycznie zbiorem leksemów została wyzyskana przez programistów katowickiej firmy TiP w komputerowym słowniku synonimów przygotowanym do aplikacji *Microsoft Office® PL* na podstawie licencji autorów *Słownika synonimów*, Dąbrówka, Geller, Turczyn 1993.

²² Dąbrówka, Geller 1995.

mach ustawione obok siebie. Dzięki temu odnośniki indeksu mogą kierować do grup synonimicznych i zarazem do ich antonimów. Tu zrezygnowano z oznaczania literowego małych pól, a funkcję kierowania do nich wyznaczono arbitralnie dobranym leksemom występującym w tych polach. Mechanizm odsyłania pozostaje ten sam, ale zapis pary sterującej jest prostszy i czytelniejszy.

Użytkownik po dotarciu do gniazda i zlokalizowaniu podgniazda może samodzielnie dobierać potrzebne jednostki, rozszerzać albo zawężać rozpatrywane pola semantyczne, a dysponując większym doświadczeniem językowym, także dopełniać zbiór leksemami, które dzięki mechanizmowi fonologicznemu i konwersji grafemicznej odtworzy z własnych zasobów pamięciowych.²³

W obydwu omawianych słownikach indeks stanowi 2/3 objętości książki, ponieważ każde hasło musi się w nim spotkać z odpowiednikiem zasadniczym. W *Słowniku antonimów* blok indeksu wydrukowano na początku książki, ponieważ uznano, że wykaz ten ma większą wartość użytkową niż gniazda grupujące hasła. Jest to książka o skrajnym sterowaniu korzystaniem i pod tym względem zbliża się do ideału. Taki układ tomu spotykamy w niektórych leksykonach, w których szukanie prawie zawsze rozpoczyna się od indeksu jako swoistego zbioru instrukcji.²⁴

Struktura indeksu tematycznego

Pokrewne rozwiązania stosuje się w słownikach o układzie tematycznym, takich jak *Słownik polszczyzny potocznej*²⁵. Tu występuje jedna warstwa i jest ona odpowiednikiem warstwy pierwszej słowników synonimów i antonimów skonstruowanych przez Dąbrówkę i wsp. Tekst główny ma poziom ogólny w postaci domen pojęciowych, te zaś stopniowo zawężane w porządku alfabetycznym schodzą na poziomy poddomen, i dopiero pod nimi znajduje się poziom najniższy – wyrazy hasłowe przypisane do pól leksykalnych, ułożone alfabetycznie. Każde hasło jest w parze sterującej indeksu poprzedzone wielostopniowym numerem domeny i uzupełnione wskaźnikiem w postaci numeru strony. Numer strony ma dla szukającego znacznie większą wartość sterującą niż numer domeny. Nazwy domen w indeksie nie występują, co jest pewnym mankamentem tego systemu informacyjnego. Dla tekstu głównego, podzielo-

²³ Szczegółowy opis modelu odtwarzania i przetwarzania leksemów m.in. w: Lezak 1983; Howard, Franklin 1988.

²⁴ Sposób ten jako novum w polskim edytorstwie został zastosowany przez Danutę Burlińską, redaktorkę IX wydania książki: Podlewski, Chwalibogowska-Podlowska 1986, i do dziś jest powielany w wielu innych leksykonach.

²⁵ Anusiewicz, Skawiński 1996.

nego na domeny, sposób indeksowania w *Słowniku polszczyzny potocznej* wydaje się co najmniej poprawny, ale mimo umieszczenia kodów numerowych domen nie odzwierciedla onomazjologicznego układu słownika.

Jeśli hasłom są przypisane kwalifikatory geograficzne, zawodowe, środowiskowe, stylistyczne itp., to można ten fakt wykorzystać w tworzeniu indeksu tematycznego, którego wiersze są włączone do skorowidza ogólnego albo ustanowione jako zestaw osobny. Zestawienie osobne zastosowano w NSSF. Potwierdza ono skuteczność metody kwalifikowania na etapie formułowania artykułów hasłowych. Wskazuje to, że istnieje możliwość budowania dowolnych indeksów dodatkowych. Warunkiem powodzenia jest znakowanie haseł określnikami. Znaki te nie muszą być ujawniane w druku, wystarczy, że wystąpią w przedśłownikowym opisie rekordów bazy. Użycie komputerowego mechanizmu budowania indeksu ze zmienną, którą kolejno zastępują określniki, otwiera nieskończone możliwości indeksowania.

W słownikach frazeologicznych z informowaniem tematycznym bez szkody dla użyteczności można pozostawić klasyczny układ tekstu głównego i zaniechać jego fizycznego podziału na domeny pojęciowe. Podział ten daje się zastąpić odpowiednim indeksem, na przykład krzyżowym, wielokrotnym lub choćby prostym czy konkordancją. Taka konstrukcja zapewnia kompletność

2. Człowiek i inni ludzie	str. 136 fam lewy	Indeks
2.2.12. Wojsko		
bazant «podchorąży rezerwy». Na dowódców plutonów przyszło do nas dwóch zawodowych i jeden bazant. <i>Zasl. 17 VII 88</i>		3.4. cyrk we fraz. mieć cyrk 220
cywil we fraz. iść/wracać do cywila «kończyć służbę wojskową». Oni mają zamiar się pobrać — dodała szybko — ale jak Waldek wróci do cywila. <i>SłaWma 164</i>		2.2.8. cytryna 127 3.9.4. cytrynówka 250 2.2.12. cywil we fraz. iść/wracać do cywila 136
cywil we fraz. w cywilu «poza wojskiem, poza służbą wojskową, także: o osobie w cywilnym ubraniu». Przyszedł taki jeden w cywilu i pytał o ciebie. <i>Zasl. 10 III 82</i>		1.2. cywil we fraz. po/w cywilu 28 2.2.12. cywil we fraz. w cywilu 136
dach we fraz. bić/walić w dach «salutować, oddawać honory». Ach, gdybym tak ukończył podchorążówkę... jakby wówczas walił przed Zdziśkiem w dach pan przodownik... <i>BroszTan 54</i>		1.2. czacha 29 2.3.2. czad we fraz. dać komuś czadu 145 1.3.7. czadzić ndk 68 1.4.3. czaić się ndk 82 5.1.3. czaj 283
fala tylko w lp. «czas pozostały do końca służby wojskowej, także: żołnierz z jednego poboru». Nie myśl kocie o rezerwie, bo ci fala łeb oderwie! <i>Zasl. 17 II 88</i>		1.2. czajnik 29 3.9.1. czapa 237 3.9.2. czapa we fraz. dać/dostać w czapę 243
giwera «karabin używany w wojsku». Dadzą ci giwerę i będziesz biegał po poligonie jak głupi! <i>Zasl. 1 X 87</i>		5.1.3. czarna 283 2.1. czarnuch 102 1.2. czarnula 29 2.1. czarny 237 3.9.1. czarny 137

Ryc. 19. Indeks *Słownika polszczyzny potocznej*²⁶.

²⁶ Anusiewicz, Skawiński 1996.

aparatu informacyjnego i pozwala na dowolne zestawianie nazw tematów w indeksie, którego redundancyjność zwiększy objętość książki tylko nieznacznie²⁷. Wśród wydawców i indeksatorów anglosaskich funkcjonuje maksyma *index redundancy doesn't cost – it pays* (redundancja w indeksie nie tylko nic nie kosztuje, ale się opłaca)²⁸, która jest rozumiana jako wskazówka marketingowa i zarazem pedagogiczna. Z jednej strony ma wpływ na lepszą sprzedaż książki, z drugiej pozwala użytkownikowi nabierać doświadczenia czytelniczego. Należy jednak podkreślić, że chodzi tu o powtarzalność jednostek w indeksie, a nie w tekście głównym.

Głębokość indeksowania

Zbiory jednowarstwowe, a do takich należy słownik frazeologiczny niedzielony na grupy tematyczne, mogą zawierać indeksy sprawozdawcze i wewnątrztekstowe. W WSFJP skorowidz został poszerzony o odnośniki semantyczne do wyrazów znajdujących się w definicjach haseł i przykładach użycia, a więc w pozahasłowej części artykułów. Podobnie postąpiono w NSSF. Indeksowanie sięgające głębiej niż wyrazy składowe hasła jest możliwe, kiedy znaczenie wyrazu zawartego w pozahasłowej części artykułu nominalnie definiuje istotną cechę semantyczną leksemu. Z artykułu hasłowego

zastrzyk gotówki – jednorazowe zwiększenie ilości pieniędzy: *Przydałby mi się jakiś zastrzyk gotówki, bo zupełnie nie mam forsy*.

do indeksu z zasady trafiają wyrazy składowe hasła: *zastrzyk* i *gotówka*, ale ponadto mogą się tam znaleźć wyrazy z definicji: *pieniądz* i z przykładu: *forsa*. Pole semantyczne wyrażenia *zastrzyk gotówki* zostaje w indeksie dodatkowo określone przez znaczenie tych wyrazów, co umożliwia odszukiwanie leksemu przez znaki wspólnego pola semantycznego *gotówka* ↔ {*gotówka*, *pieniądz*, *forsa*}.

²⁷ Redundancja par sterujących zwiększa objętość nie więcej niż o dwadzieścia procent, i to tylko indeksu (mieszanego), natomiast powtarzanie artykułów hasłowych – do siedemdziesięciu procent całego dzieła. Korzyści są więc oczywiste. Wskazuje to na przewagę indeksowania nad innymi metodami sterowania informacją w słowniku frazeologicznym. Obliczenia powyższe na podstawie przygotowanego przeze mnie modelu wykonała w ramach ćwiczenia grupa studentów Podyplomowego Studium Edytorstwa Współczesnego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego (2002).

²⁸ Por. Rodberg 1992.

Rozstrzygnięcie o przydziale do indeksu wyrazów pozahasłowych nie musi mieć charakteru arbitralnego²⁹, ale nie odbywa się automatycznie. Decyduje analiza składu zdań pozahasłowych, która wyklucza m.in. przyimki, zaimki, wyrazy modalne, partykuły czy komponenty semantycznie całkowicie obce, takie jak w naszym przykładzie czasownik *przydawać się*. Ponadto niezbędne jest określenie, czy wyraz – słowo kluczowe, mający wspólne pole znaczeniowe z hasłem, odgrywa rolę w precyzowaniu definicji, to znaczy czy jest bliskoznaczny z idiomem albo desygnatem lub dominantą frazemu. Jeśli nie, to nie odegra także roli jako członek pary sterującej indeksu. Zależność tę potwierdziłem doświadczalnie.³⁰

BALON

1 «ktoś» **nadyma się jak balon** • *iron.* puszy się; jest pyszny, zarozumiały: *Patrzcie go, nadał się jak balon i znajomych nie zauważa.* • wciąga powietrze i wydyma policzki: *Nadał się jak balon i zdmuchnął urodzinowe świece.*

2 «ktoś» **robi z «kogoś» balona** • *posp.* ośmiesza: *Nie rób ze mnie balona, przecież to nie mogło tyle kosztować.*

BALSAM

1 **balsam na «czyjeś» rany** • *książk.* pociecha, coś, co przynosi ulgę: *Tak długo się martwiłem, a tu jego słowa stały się balsamem na moje rany.*

2 «ktoś, coś» **(leje, wlewa, sączy) balsam w (rany, serce)** • *książk.* pociesza, łagodzi cierpienia, napawa optymizmem: *Jej słowa lały balsam w serce przyjaźni.*

BANAN

Indeks tematyczny

FIZYCZNE – bezwład 1, biel 2, ciało 6, 7, 11, ciśnienie 1, dźwięk 2, fala 1, 8, naczynie 1, nieważkość 1, opór 1, 2, zero 7

FOTOGRAFICZNE – oko 157, perspektywa 5

GEOGRAFICZNE – noc 1

GEOLOGICZNE – złoto 12

GERMANIZMY – isć 23, pies 42, przypadek 7

GRZECZNOŚCIOWE – ból 19, chęć 14, dziękować 1, 3, gratulacje 1, kłopot 10, kondolencje 1, łaska 6, 14, pamięć 37, pan 3-5, 7, 11, 12, 16, 17, 19, 27, 31, 37, 38, 40, 41, pani 4-6, 8, 9, 13, 14, 16, 17, 19, 23, 25, 27, państwo 2, 5, 9, poważanie 1, 2, prośba 14, przeproszać 1, 2, 5, 6, przyjemność 1, 14, ramię 18, serce 139, strona 50, szacunek 5, 15, tajemnica 12, ukłon 4, uprzejmy 1, 2, uścisnąć 1, uszanowanie 1, 3-5, wdzięczność 9, wdzięczny 1, 2, widzenie 2, wieczór 1, wszystko 13, zdrowie 31, życzenie 1, 4, 15-18

HANDLOWE – cena 2, 4-6, 11, 18-20, 22-29, 35, ce-

Ryc. 20. NSSF. Układ gniazdowy artykułów hasłowych oraz indeks tematyczny przygotowany w fazie przedśłownikowej dzięki zastosowaniu kwalifikatorów: pojęciowych, stylistycznych, gramatycznych, a nawet poprawnościowych.

²⁹ Arbitralnie można natomiast ustalać liczbę takich jednostek kierowanych do skorowidza. Kwalifikacja jest często uzależniona od planowanej objętości dzieła, zatem od przeznaczenia słownika i wymagań edycji.

³⁰ Zbadałem dwieście losowo wybranych artykułów hasłowych. Wybrałem z nich wszystkie rzeczowniki, czasowniki, imiesłowy, przymiotniki i przysłowki, ułożyłem alfabetycznie i sprawdziłem, czy mogą być pierwszym członem pary sterującej. Funkcję sterującą pełniły wszystkie istotne wyrazy składowe leksemów i jedynie te wyrazy z dalszych części artykułu, które z leksemem mają związek semantyczny. Na podstawie innych wyrazów poszukiwanie nie było możliwe, należało je więc wykluczyć. Wyrazy z pogranicza zgodności semantycznej wprowadzały informację sterującą niepewną, zatem i one nie powinny występować w indeksie.

Standard słowa kluczowego

Słowa kluczowe wymagają wystandaryzowania według zasad ustalonych dla danego typu dzieła. Znakowanie indeksowe powinno być wykonane dla każdej jednostki leksykalnej osobno już na etapie przedślnownikowego przygotowywania bazy. Niektóre problemy lingwistyczne tej fazy opisał Lewicki.³¹ Wyodrębnił on cztery postawy badawcze wobec słów kluczowych. W opisie tych postaw porównamy indeksowanie wyrazowe frazeologizmów: *ani widu, ani słychu; na dobre i na złe; ktoś jest oczkiem w głowie*:

1. Uznanie za słowo kluczowe komponentu frazeologizmu w formie gramatycznej występującej w tym frazeologizmie i negacja ortograficznych sygnałów granicy międzywyrazowej (identyfikatorami hasła mogą być takie całości, jak *ani widu, ani słychu, na dobre, na złe, oczkiem, w głowie*).
Taki sposób jest najmniej subiektywny i najbardziej przybliża słowo kluczowe do postaci hasła, ale atomizuje jednostki frazeologiczne.
2. Uznanie za słowo kluczowe homofonu komponentu (identyfikatorami hasła są odpowiedniki dźwiękowe: *widu, słychu, dobre, złe, oczkiem, głowie*).
Podejście to umożliwia wprowadzenie relacji wariantywności związków frazeologicznych, ale relację derywacji tylko pod warunkiem pewnych niekonsekwencji w stosunku do założeń.
3. Uznanie prawa do rekonstrukcji paradygmatu w granicach kategorii asemantycznych, tj. semantycznie zależnych, ale nieuznanie prawa rekonstrukcji form niepotwierdzonych tekstowo, a wyrażających kategorie semantyczne (identyfikatorami hasła są: *wid, słych, dobre, złe, oczko, głowa*).
To podejście pozwala wprowadzać relację wariantywności i derywacji związków frazeologicznych, ale wymaga rozwiniętego komentarza o ograniczeniach paradygmatu gramatycznego, a korzyści informacyjne okupuje się sztucznością niektórych form hasłowych typu *pantałyk, jaw*.
4. Uznanie komponentu frazeologizmu za jedną z form wyrazu istniejącego w postaci standardowej formy hasłowej wyrazu (identyfikatorami hasła są: *ani, wid, i, słych, na, dobry, zły, oko, w, głowa*, z zastrzeżeniem że w końcowej wersji indeksu znikają przyimki, zaimki, partykuły, spójniki, tu: *ani, i, na, w*).

Jest to podejście najczęściej stosowane, z punktu widzenia systemu języka co prawda najbardziej subiektywne, ale pozwalające łączyć wszystkie związki, które mają jako komponent kształt będący homofonem jednej

³¹ Lewicki 1983a. O słowach kluczowych jest mowa także na str. 59-60.

z form gramatycznych leksemu (składnika).³² Daje ono podstawę do rozważań o motywacji związku frazeologicznego, ale zdaniem Lewickiego wymaga bardzo rozwiniętych komentarzy gramatycznych.

Warianty te odnoszą się do słownika grupującego hasła w gniazdach według słowa kluczowego, które jest jednocześnie nazwą gniazda. W oryginalnym opisie autor nie wspomina o indeksowaniu, ale nie ma logicznych przesłanek, które wykluczają takie zastosowanie. Stanowisko Lewickiego wspiera tezę, że gniazdowa konstrukcja słownika frazeologicznego jest rozwiązaniem informacyjnie najwartościowszym.

Podjęcie standaryzujące nazwy gniazd (punkt 4.) Lewicki kwalifikuje jako daleko idącą ingerencję leksykografa w przedstawianie formy związków frazeologicznych i opatruje komentarzem, w którym przestrzega przed używaniem form wprawdzie gramatycznie poprawnych, ale niewystępujących w języku naturalnym, po czym dodaje: „Średniowieczni scholastycy twierdzili, że diabeł wymyślił gramatykę, aby nauczyć ludzi odmieniać nazwę Bóg w liczbie mnogiej i tak krzewić politeizm, ale co komu przyjdzie z tego, że gramatyka wytworzy «pantałyk» czy [...] «jaw»?»³³ Jednocześnie zauważa, że sposób czwarty jest wykorzystywany najczęściej, lecz nie podaje dlaczego.

Indeks przedmiotowy

błękitny – krew 3
 biogo – dusza 3, serce 5
 biogostawić – Bóg 52, chwila 6, los 3, życie 6
 biogostawieństwo – los 2
 biogostawiony – pamięć 2
 bioto – *gn.* bioto; kolano 2^d, pieniąż 12, 31
 błysk – *gn.* błysk; nadzieja 1, oko 10
 błyskać – inteligencja 1, światło 13
 błyskawica – *gn.* błyskawica; plotka 1
 błyskawicznie – chwycić 1
 błyskawiczny – refleks 1, skrót 2
 blysnąć – meteor 1
 blyszczeć – *gn.* blyszczeć; blask 2^d, inteligencja 1, lustro 1, pies 3, przykład 2, 3, radość 25, towarzystwo 4
 bocian – *gn.* bocian
 bociani – noga 2
 boczek – *p.* bok 4-6
 boczny – cel 12, drzwi 19, tor 1-3, wejście 1

Ryc. 21. NSSF. Indeks przedmiotowy pogłębiony, ze standaryzowanymi słowami kluczowymi. Znaczniki: *gn.* – odwołanie dotyczy całego gniazda; *p.* – słowo jest synonimem nazwy gniazda, który występuje w wariancie hasła; *d* – wyraz występuje w artykule poza hasłem, tj. w definicji albo przykładzie użycia.

³² Twierdzenie to nie odnosi się do wskaźników frazeologicznych. Zwraca uwagę jego trafność co do możliwości czytelniczego porównywania frazeologizmów m.in. ze względu na składniki motywujące.

³³ Lewicki 1983a.

Przyczyna wydaje się oczywista. Z opisanych wyżej sposobów przeszukiwania słowników wynika, że użytkownik sprowadza postać słów kluczowych do takich znaków, które widuje się w słownikach wyrazów, a więc czasowniki do bezokolicznika, aspekt do dokonanego lub niedokonanego (w zależności od konwencji narzuconej w słowniku), rzeczowniki do mianownika, rodzaj przymiotników czy liczebników do męskiego itd. Z kolei autor indeksu słownika frazeologicznego dostrzega wartość zestawiania wystandaryzowanych słów kluczowych z wyrazami znajdującymi się w odnośnikowych członach sterujących. Gdyby słowa kluczowe występowały w postaci zgodnej z modelami 1., 2. albo nawet 3., indeks byłby tych funkcji pozbawiony. Umożliwienie obserwowania przypuszczalnej łączliwości wyrazów jest jedną z ważniejszych zalet indeksu opartego na podejściu 4., i to niezależnie od tego, czy chodzi o formy walencyjne czy frazeologizmy. Ponadto należy brać pod uwagę aspekty wydawnicze i czytelnicze słownika: indeks nie może być składnicą wszystkich form wyrazów i bez teoretycznego uzasadnienia przesadnie zwiększać objętości leksykonu.

Harmonogram prac nad indeksem³⁴

Indeksy typu pierwszego można wykonywać i zazwyczaj wykonuje się w ostatniej fazie poligraficznego składania tekstu leksykonu. Jeśli wskaźnikami odsyłaczy są numery stron książki, dużym ułatwieniem jest zastosowanie mechanizmu generowania wykazów zawartego w ciele programu do składu.

Pozostałe typy wymagają specjalnego przygotowania tekstu głównego przed składaniem. Konieczne jest zastosowanie komputera do układania i sortowania wierszy indeksu według ścisłych kryteriów. Jeżeli tekst przed składem jest zorganizowany w postaci rekordów relacyjnej bazy danych, słowa kluczowe umieszcza się w wyznaczonych polach tych rekordów. Następnie generuje się indeks o przewidzianej postaci jako osobny plik tekstowy, który w fazie przedśłownikowej służy jako weryfikator, a w końcowej jako blok włączany do książki. Wskaźnikami nie mogą tu być numery stron, więc program generujący zastę-

³⁴ Praktyczne wskazówki co do techniki wykonywania indeksów książek niesłownikowych podaje współautorka polskiej normy dotyczącej indeksów, Zofia Stasiewska (1964). Współczesne i dostosowane do skomputeryzowanego warsztatu redaktora porady zawierają liczne podręczniki amerykańskie, np.: Bonura 1994, Cleveland 1990, *Indexing Specialized Formats and Subjects* 1983, Mulvany 1994, Reeder 1994, Thatcher 1995, Wellisch 1995. Rozproszone informacje drukuje czasopismo *The Indexer*. O indeksach rzeczowych tekstów naukowych i o gramatykach języków indeksowania pisze także Witold Marciszewski 1977, s. 173-209, jest to jednak inny obszar działania, dlatego trzeba było rzecz zbadać i opracować od nowa, na użytek słownika frazeologicznego.

puje je nazwami albo numerami gniazd lub domen. Odsyłacze uzyskują niezależność zarówno od rozkładu tekstu na kolumnach, jak i od paginacji. Gniazda są ułożone w tekście alfabetycznie, podobnie jak w ich obrębie artykuły, zatem przeszukiwanie według tego systemu praktycznie niczym się nie różni od przeszukiwania na podstawie numerów stron. Jako wskaźników pośrednich w książce najczęściej używa się żywych pagin, które podają zakresy nazw gniazd występujących na każdej kolumnie. W ten sposób aparat informacyjny książki jest logicznie powiązany i łatwy do zrozumienia.

Indeks przygotowywany *a priori* można generować z bazy leksykonowej wielokrotnie aż do osiągnięcia pożądanego struktury dzieła. Można go wówczas porządkować odpowiednio do potrzeb weryfikacji. Pozwala to na szczegółową kontrolę siatki haseł, nazw gniazd i innych elementów w tej fazie prac, w której gruntowne korekty są jeszcze możliwe i bezpieczne³⁵. Procedury sprawdzające obejmują m.in. postępowanie przeciwdredundancyjne. W słownikach frazeologicznych, encyklopediach, bibliografiach każda jednostka wielowyrazowa może wchodzić w skład tylko jednego gniazda, a jedynym miejscem, w którym się zbiega ze wszystkimi jednostkami podobnymi ze względu na zawartość określonego wyrazu, jest właśnie indeks. Analiza indeksu eliminuje żmudne przeglądanie rekordów bazy w poszukiwaniu identycznych haseł.

Skutki braku indeksu

O ile w słownikach pojęciowych, takich jak synonimów i antonimów, indeks stanowi treść nieodzowną, o tyle w pozostałych typach nie jest konieczny do rozumienia istoty książki. Pełni wtedy funkcję przewodnika po zbiorze jednostek, rzadziej po ich znaczeniach (por. wyżej: *Głębokość indeksowania*). Zawsze jednak warto rozważyć sporządzenie indeksu, ponieważ może to znacznie poprawić użyteczność i atrakcyjność planowanej książki.

Brak indeksu jest dokuczliwy na przykład w słownikach monograficznych. Przykładem niech będzie SG-SCP, w którym nie sposób znaleźć wyrazów łączących się z czasownikami ani frazeologizmów zawierających czasowniki hasłowe. Założenie, że użytkownik będzie usatysfakcjonowany tylko alfabetycz-

³⁵ Wszelkie poprawki, które wymuszają tzw. przeskład książki, zagrażają poważnymi błędami wtórnymi. Przystawianie dużych partii tekstu w czasie składu wymaga od składacza szczególnej uwagi, ale jeśli nastąpi to wcześniej, w komputerowej bazie artykułów hasłowych, jedynym skutkiem będzie przesortowanie rekordów w locie, tj. szybkie przeniesienie tekstu na właściwe miejsce bez udziału człowieka. Przykładem operacji tego rodzaju jest zmiana nazwy gniazda albo przestawienie komponentów hasła.

nym wykazem haseł, wydaje się ryzykowne, bo są one ułożone *a fronte*, a nie jest to przecież jedyny możliwy kierunek oglądu.

Gdyby nie obecność indeksu, książka Anusiewicza i Skawińskiego³⁶ byłaby nieczytelna. Niewielu odbiorców czyta słownik w ciągu albo blokami zakresów semantycznych. Poszukiwanie haseł według tematu także należy do rzadkości, występuje co najwyżej w praktyce szkolnej, kiedy nauczyciel wyznacza do zbadania konkretne obszary znaczeniowe lub sytuacyjne. Wadą tematycznego zestawiania jednostek frazeologicznych, stosowanego np. w niektórych szkolnych słownikach idiomów³⁷, jest znaczne ograniczenie informacji o jednostkach leksykalnych, które zawierają wspólne komponenty motywujące i które znajdują się w tekście w różnych grupach semantycznych, dodajmy – układanych arbitralnie i przez to sztucznie. Zwraca uwagę konieczność dostosowywania się nauczyciela do konkretnego zestawienia tematów w danym słowniku i do nazw domen, zwykle wielowyrazowych. Inaczej uczeń jest zmuszony do ustawicznego przeglądania wykazu tematów, co jest czasochłonne, dydaktycznie jałowe, i zniechęca.

Słownik frazeologiczny języka polskiego Stanisława Skorupki³⁸ jest dziełem, do którego w celach nienaukowych sięga się rzadko, a przyczyny tego stanu rzeczy należy szukać nie w jego zawartości merytorycznej, ale w strukturze. Szukanie związków frazeologicznych, a także badania porównawcze i analityczne frazeologii zawartej w tej książce wymagają żmudnego, wielokrotnego przeglądania długich ciągów haseł. Nie ma tam wyraźnych artykułów hasłowych, wyróżnienia graficzne tekstu są niedostateczne. Także niejasne są, opisane przez Skorupkę we wstępie do dzieła, kryteria przydziału haseł do gniazd i ustalania ich kolejności. Realizacja tych zasad jest niekonsekwentna, a autor był świadom, że w ten sposób otwiera drogę redundancji³⁹. Z kolei układając kolejność artykułów w gniazdach, kierował się gramatyką i semantyką związków wyrazowych, opisaną we własnej klasyfikacji frazeologizmów⁴⁰. Zakładał zapewne, że ze słownika będą korzystali głównie językoznawcy. Zaniechał spójnego układu alfabetycznego w obrębie gniazd, co sprawia wrażenie chaosu metodologicznego. Użytkownik jest zdany na spostrzegawczość i cierpliwość. Gdyby nie redundancja, słownik wydany w dwóch gęsto zadrukowanych tomach mógłby się z powodzeniem zmieścić w jednym, przejrzystszy.

Nieobecność indeksu w słowniku frazeologicznym uniemożliwia więc szybkość znajdowanie związków wyrazowych, ale także zagraża tekstowi re-

³⁶ Anusiewicz, Skawiński 1996.

³⁷ Np. *Słownik frazeologiczny w układzie tematycznym i alfabetycznym* 2003.

³⁸ Skorupka 1967.

³⁹ Skorupka 1967, *Wstęp*, s. 9.

⁴⁰ Skorupka 1967, *Wstęp*, s. 6-8.

dundancją haseł i błędnym kołem informacyjnym, to jest wzajemnym odsyłaniem do objaśnień między hasłami, które tych objaśnień nie mają albo które zawierają je w formie szczątkowej. Panowanie nad kompletnością informacji o jednostkach leksykalnych zawartych w książce należy do najtrudniejszych zadań leksykografa. Konstrukcja słownika powinna ją zapewniać. Pouczającym przykładem dzieł merytorycznie bez zarzutu i informacyjnie kompletnych, ale obciążonych redundancją są słowniki autorstwa Stanisława Bąby i współpracowników⁴¹. W *Słowniku frazeologicznym współczesnej polszczyzny* pomieszczono ok. 3700 artykułów, z których każdy świadomie został powtórzony tyle razy, ile zawiera znaczących wyrazów. Na przykład frazeologizm *nie zasypiać gruszek w popiele* ma trzy takie wyrazy, więc cały artykuł *in extenso* występuje trzykrotnie – w gniazdach *zasypiać*, *gruszką* i *popiół*, a nie jest to krótki blok tekstu. Obliczenia wykonane wedle opisanej wyżej metody niezawodnie wykazały, że gdyby ta 1096-stronicowa książka była wyposażona w skorowidz, jej objętość nie przekroczyłaby 490 stron.

Lepsze rozwiązanie zastosowała Katarzyna Głowińska⁴², która indeksuje niektóre frazeologizmy przez wprowadzenie odsyłaczy między artykuły hasłowe. Autorka unika w ten sposób powtarzania artykułów hasłowych. Jednak brak w jej słowniku grupowania haseł w gniazdach powoduje, że mimo układu alfabetycznego wiele związków wyrazowych jest umieszczonych *de facto* bezładnie. Użytkownik ma trudności z szukaniem, bo związki *A* wyrazów, zaczynające się od przyimków, zaimków czy partykuł znajdują się w miejscach zupełnie niespodziewanych. Na przykład hasła *nie pali się*, *{ktoś} nie powiedział (jeszcze) ostatniego słowa*, *nie ruszyć palcem* znajdują się w ciągu alfabetycznym litery *n* (*nie* + *A*). Powiązanie indeksu wewnątrztekstowego z gniazdowaniem rozwiązałoby ten problem, a słownik stałby się, mówiąc językiem informatyków, jeszcze bardziej przyjazny.

⁴¹ Bąba, Liberek 1994. Bąba, Dziamska, Liberek 1995. Bąba, Liberek 2001.

⁴² Głowińska 2001.